

Етістік түбірінің грамматикалық ерекшеліктері

Қазіргі қазақ тілінде етістік – ең күрделі сөз табының бірі. Бұл оның лексика-семантикалық ерекшелігінен, түбір тұлғасы мен оған үстелетін грамматикалық формаларының қат-қабаттылығынан және олардың арақатынасынан, грамматикалық категорияларының әртүрлілігінен, жаңа сөз жасау жүйесінен, қолданылу аясынан, сөйлемде атқаратын синтаксистік қызметінен т.б. лексика-грамматикалық қасиеттерінен байқалады. Етістіктің зат есім сияқты көне сөз табы екендігі, басқа сөз таптарын жасауға негіз болатындығы, яғни тарихи-генеалогиялық ерекшеліктері өз алдына бір төбе.

Ең алдымен, *етістік семантикалық жағынан тілімізде қимылды, процесті, әртүрлі өзгеріс, құбылысты білдіретін сөздер болып табылады.*

Қазіргі кезде сөздерді топтастырудың лексика-семантикалық, морфологиялық түрлену жүйесі, синтаксистік қызметі сияқты үш түрлі принципіннің белгілері етістік деп танылып жүрген сөздердің өн бойынан айқын байқалады да, солардың негізінде етістіктің жеке сөз табы болып бөлінуі ешбір күмән тудырмайды.

Етістіктер сөйлеуде басқа да мағыналы сөз таптары сияқты өзіне тән грамматикалық тұлғаларда тұрып қолданылады. Етістік түбірі мен оның сөйлеу кезіндегі сөз формасын жасағандағы грамматикалық мағыналары бір емес. Етістік түбір тұлғада, біріншіден, лексикалық мағынаны, екіншіден, сол лексикалық мағынаның жалпылануы арқылы көрінетін, сөз табын айқындайтын, қимылды білдіретін жалпы грамматикалық мағынаны білдіреді. Ал сөйлеу кезінде етістік басқа сөздермен қарым-қатынасқа түсу барысында түрленіп, сол түрленім жүйесіне қатысты категориялық грамматикалық мағынаға ие болады.

Қазақ тілінде етістіктің түбір тұлғасы (негізгі түбір болсын, туынды түбір болсын) сырт қарағанда етістіктің кейбір грамматикалық категорияларының формаларымен, атап айтқанда, бұйрық райдың жекеше 2-жақ анайы тұлғасымен сәйкес келеді. Алайда етістік түбірі мен бұйрық райдың жекеше 2-жақ анайы тұлғасы бір емес. Егер бұйрық райдың (2-жақ) формасы бірінші және үшінші жақ тұлғаларын жасауға негіз тұлға болса, онда ол 2-жақ бұл парадигма жүйесіне кірмеуі керек. Өйткені бір тектік ұғымға біріккен грамматикалық түрлену жүйесінің түрлері бір-бірінен функциялық, мағыналық, тұлғалық ерекшеліктері арқылы ажырайтын, бір-бірімен тең дәрежедегі тілдік құбылыс болып саналады.

Қазақ тілі оқулықтарында «етістіктің түбірі – бұйрық райдың 2-жақ формасы» деген анықтамалар кездеседі. Осы анықтамаға байланысты С.Исаев «етістіктің белгілі бір тұлғадағы грамматикалық мағынасын және оны білдіретін грамматикалық формасын бірде – етістіктің түбір тұлғасы деп, екінші бірде – бұйрық райдың жекеше, анайы екінші жақ тұлғасы деп, екі түрлі атаған дұрыс емес» деп, оны былайша түсіндіреді. Біріншіден, бұл екеуі бір ғана грамматикалық құбылыс болса, оны бір-ақ түрде ғана атау керек. Екіншіден, бұйрықтық, жақтық (екінші, анайы) мағына етістік түбірге тән мағына болса, онда ол тұлға етістіктің белгілі бір грамматикалық

категориясының (райының) бір грамматикалық түрі, көрінісі (бұйрық рай) бола алмас еді. Етістіктің түбірі білдіретін жалпы грамматикалық мағына етістіктің барлық басқа тұлғаларында сақталып тұратын қимылды білдіру мағынасы да, ал 2-жақтық, бұйрықтық мағына – етістіктің белгілі сөздермен (**сен** деген бастауышпен) сөйлемде белгілі (жақтық, жекешелік, бұйрықтық) қарым-қатынасқа түсудің және соның негізінде белгілі тұлғада жұмсалудың нәтижесінде пайда болатын мағына. Яғни бірінші мағына толық мәнді сөз болғандықтан, лексикалық мағынаның жалпылануы (жалпы грамматикалық) негізінде (сөз табы ретінде) қалыптасқан, түбірге тән қимылды білдіру – жалпы грамматикалық мағына да, екінші – сөйлеу процесінде **сен** деген сөзбен байланысқа түсу нәтижесінде (субъектілік-предикаттық қатынасқа түсу нәтижесінде) пайда болатын мағына. Мысалы, қимылды білдіру етістік түбіріне тән болса, зат есім түбіріне заттық мағына, сын есім түбіріне заттың әртүрлі сынын, сапалық, қатыстық белгісін, түсін т.б. мағыналарды білдіру тән болып келеді. Ал сырт тұлғасы жағынан зат есімнің бір тұлғасына ұқсас, бірақ мағынасы бөлек тура объектіні, бағыттық, предикаттық, қатыстық т.б. мәнді білдіретін мына зат есімдер бір тұлғада емес екені түсінікті болса керек: *Ғылым таппай мақтанба* (Абай). *Филипп патша баласы ер көңілді* (Абай). *Мәскеу бардым, не көрдім?* (Жамбыл). *Ғашықтың тілі-тілсіз тіл* (Абай). Сондай-ақ бірыңғай мүшелердің алдыңғы сөздеріне кейде грамматикалық тұлғалардың жалғанбай қолдануын, мысалы, **ащы мен тәттіні татқан білер, алыс пен жақынды жортқан білер** дегендегі *ащы* мен *алыс* сөздерін түбір тұлға немесе атау септік тұлғасы деуге ешбір негіз жоқ. Сөздің түбір тұлғасы білдіретін негізгі жалпы грамматикалық мағынасы сөз табына қарай топтаудың бір межесі болып табылады да, ол сөз сол сөз табының грамматикалық тұлғалары арқылы түрленудің нәтижесінде кейін сөйлеу процесінде пайда болатын категориялық грамматикалық мағыналармен қатар өмір сүреді. Яғни түбір тұлғаға жаңа грамматикалық форма жалғанып, оған жаңа (категориялық) грамматикалық мағына үстелгеннен түбір білдіретін негізгі жалпы грамматикалық мағына жоғалып кетпейді. Мысалы, **ағаш, бала, кітап** сөздерінде заттық мағына, **жақсы, үлкен, сары** сөздерінде сындық мағына, **кел, айт, көр** сөздерінде қимылдық мағына – түбір білдіретін мағына болса, бұл сөздердің грамматикалық тұлғалар арқылы өзгеріп, жаңа грамматикалық мағынаға ие болған түрлерінің өзінде сол түбір білдіретін мағына сақталады; **ағашты кес, бұл – баланың кітабы** дегендерде зат есімге тура объектілік (табыс септік **-ты** арқылы), меншіктілік (ілік септік **-ның** арқылы), 3-жақ тәуелдік (**-ы**) мағына үстелсе де, бұл сөздерде заттық мағына осы тұлғаларында да бар. Сондай-ақ **келді, айтысқансың, көрмесем** тәрізді тұлғаларда бұл сөздер өткен шақтық **-ды, -қан**, ортақ етісті **-с**, болымсыздық **-ме**, шарттылық **-се**, 3-жақтық **келді** дегенде нөлдік форма, 2-жақтық **-сың**, 1-жақтық **-м** мағынаны білдіріп тұр. Сонымен бірге түбір білдіретін қимылдық мағына жойылып кетпей, сақталған.

Түбір тұлға білдіретін мағына негізгі лексикалық мағынасынан туындап, жалпылануы арқылы сол сөз табының сөз табы ретінде қалыптасқаннан кейінгі орныққан, тұрақталған грамматикалық мағынасы, сондықтан ол мағына сөздің жеке тұрғандағы түрінен байқалса, сөз табының тұлғалық мағыналары сөйлеу процесінде, ол сөздің басқа сөздермен қарым-қатынасқа түсу нәтижесінде пайда болатын және белгілі грамматикалық формалар арқылы берілетін мағына болып табылады. Ол форма арнаулы грамматикалық көрсеткіштер арқылы көрінуі мүмкін немесе тілдің даму барысында грамматикалық көрсеткіштері түсіп қалып қалыптасқан я белгілі бір тұлғадағы сөздермен синтаксистік қарым-қатынасының тұрақталуы нәтижесінде пайда болатын арнайы грамматикалық мағынаның көрсеткіші ретінде қалыптасқан нөлдік форма болуы мүмкін. Сондықтан нөлдік форманың мән-мағынасы түбір тұлға ыңғайында емес, білдіретін мағынасы арқылы өзі енетін грамматикалық категорияның я парадигманың басқа түрлерімен салыстырыла, жіктеле қарастырылғанда ғана айқындалады. Яғни, мысалы, атау тұлғаны басқа септік тұлғаларына негіз болатын түбір тұлғамен бір деп анықтау дұрыс еместігі жоғарыда айтылады, онда атау септік басқа септіктермен тең дәрежеде болмас та еді, септік категориясының бір түрі болып есептелмес те еді. Атау септіктің арнайы грамматикалық формасы болмағанмен, бір жағынан, оны түбір тұлғада бөлек етіп танытатынын, екінші жағынан, сол арқылы басқа септік түрлерімен белгілі дәрежеде бірлікте тұрып, іштей олардан саралануға негіз болатын субстанттық мағынасы, сөйлемнің предикатымен жақтық жағынан қиыса байланысып, грамматикалық субъекті сияқты атқаратын қызметі бар екенін ескермеуге болмайды. Атау септіктің бұл ерекшелігі басқа сөз таптарының сөйлем ішінде атау тұлғада тұрып, бастауыш қызметін атқарып, субстантивтенуінен айқын көрінеді.

Дәл осы сияқты **ол – инженер** не **ол оқиды** дегендегі 3-жақ жіктік жалғауды, ол қатардағы 1-2 жақ тұлғалары және мағыналарымен салыстыра қарап, **сен оқы, сен сөйле** дегендегі 2-жақ бұйрық рай тұлғасын осы қатардағы 1 және 3-жақ, сонымен бірге 2-жақ сыпайы және көпше тұлғалары мағыналарымен, сондай-ақ **сен** деген сөзбен байланысқа түсуімен салыстыра қараудың нәтижесінде бұл тұлғаны бұйрық райдың, жіктік жалғаудың нөлдік формалары деп айта аламыз.

Ойымыздың дұрыстығын көрсететін тілімізде тағы мынадай факт бар. Егер түбір тұлға мен сөйлеу процесінде пайда болатын формасыз тұлғаның арақатынасын, сондай-ақ грамматикалық форма мен мағынаның сәйкестігін сыртқы түр ұқсастығы негізінде тек формальды түрде ғана айқындайтын болсақ, әрбір ұқсас тұлғалардың мағына ерекшеліктері мен қызметі өзгешеліктерін ескермесек, олардың табиғатын дұрыс түсініп, сырын ашу мүмкін болмас еді. Осыған орай етістік түбір мен 2-жақ бұйрық рай тұлғаларының сырт сәйкес келуін бір деп қарайтын болса, етістіктің шақ, рай т.б. тұлғаларда кездеспегенімен, болымсыз етістік, етіс, күшейткіш етістік тұлғаларында кездесетін 2-жақ бұйрық түрімен сәйкестікті қалай түсіндірер еді? Яғни, **кел, бар** деген түбірлерге бұйрықтық, 2-жақтық, жекешелік

мағына тән дейтін болсақ, ондай мағыналар 2-жақ бұйрықты, жекеше, анайы **кел-ме, бар-ма** деген болымсыз етістік түріне де, **кел-тір, кел-гіз, бар-ғыз, кел-іс, бар-ыл** т.б. сияқты етістіктің етіс түріне де, **кел-іңкіре, бар-ыңқыра** тәрізді күшейтпелі етістік түріне де тән деп мойындауымыз керек, ал сонда бұларды да етістіктің түбір тұлғалары деп тануымыз керек пе? Бұлар етістіктің түбір тұлғасы емес екендігі дәлелдеуді қажет етпейді. Бұлардың барлығында да бізді адастырып жүрген жайт, біріншіден, етістік түбірі де, етістіктің етіс, күшейтпелі етістік, болымсыз етістік тұлғалары да, сырт жағынан бұйрық рай формасымен сәйкес келуі, соның нәтижесінде, екіншіден, етістік осы тұлғаларда айтылғанда, еріксіз ойымызда **сен** деген сөздің онымен байланысы тұрады. Яғни, **кел, бар, келме, барғыз** т.б. сөздер айтылғанда, олар бірден ойымызда **сен кел, сен бар, сен келме, сен барғыз** конструкциясы түрінде ұғынылады да, түбір тұлғаның қасиетіне өзінде жоқ грамматикалық мағына үстелетін сияқты болып көрінеді. Ал бұл етістік тұлғаларының **сен** деген сөзбен конструкциялық үлгіде келуі – ол сөздердің тек қана **сөйлеу процесіне түсу нәтижесі**.

Сондай-ақ етістік түбірдің грамматикаларда көрсетіліп жүрген бір ерекшелігі – олардың тікелей жіктелмеуі. Ал бұйрық райдың 2-жағы – жіктелу үлгісінің бір көрінісі, яғни сөйлеу процесі нәтижесінде пайда болатын грамматикалық мағына. Міне, осы айтылғандардың барлығы етістіктің түбір тұлғасы мен 2-жақ бұйрық тұлғасы бір форма емес екендігін, тек сырттай сәйкес келетіндігін, «етістіктің түбірі – бұйрық райдың 2-жағы» деген анықтаманың қате екендігін, етістіктің түбірі басқа сөз таптарының түбірлері сияқты жеке тұрып қолданыла алмайтынын көрсетеді. И.Е.Мамановтың: «Түркі тілдерінде түбір етістіктер ешқашан басқа сөздермен тіркеске енбейді де, сол күйінде дербес сөйлем мүшесі бола алмайды. Етістіктер есімше, көсемше, қимыл есімі, рай формаларымен түрленгенде басқа сөздермен синтаксистік қатынасқа еніп, сөйлем мүшесі қызметінде жұмсалады», – деген пікірінің өте дұрыс екенін байқаймыз.

Етістіктің түбір тұлғасы қимылды, іс-әрекетті, процесті т.б. білдіреді және ол – етістіктің жеке сөз табы ретіндегі жеке тұрғандағы семантикалық белгісі, негізгі жалпы грамматикалық мағынасы, ал бұйрық райдың 2-жағы сол етістіктің сөйлеу процесінде басқа сөздермен қарым-қатынасқа түсудің нәтижесінде пайда болатын, грамматикалық нөлдік форма арқылы көрінетін түрлену мағынасы, яғни категориялық грамматикалық мағынасы болып табылады.

Ал енді қазақ тілінде бұйрық райдың 2-жақ анайы түрінің сырт тұлғасы әуелден-ақ етістіктің түбір тұлғасымен бірдей болған ба? деген заңды сұрақ туады. Оған жауап беру үшін бұйрық райдың жаққа қарай жіктелу ретін еске түсірейік.

Жекеше	Көпше
мен бар-айын, кел-ейін сен бар-, кел -	біз бар-айық, кел-ейік сендер бар-ындар, кел-індер

сіз бар-ыңыз, кел-іңіз

сіздер бар-ыңыздар, кел-іңіздер

ол бар-сын, кел-сін

олар бар-сын, кел-сін

Әриіе, 1 және 3-жақтарда бұйрықтық мағына 2-жақтағыдай емес. Ол түсінікті де, өйткені адам өзіне-өзі (1-жақ) немесе көрінбеген бөгде біреуге (3-жақ) тыңдап отырған адамға (2-жақ) қаратылған сияқты толық мәнде бұйыра алмайды. Сол ерекшелігіне және 1 мен 3-жақтың қосымша тұлғасына қарап, кейбір ғалымдар, 1 және 3-жақтарды бұйрық рай жүйесінен бөліп қарау керек деген де пікір айтқан. Бірақ бұлардың ондай мағына ерекшеліктері оларды бөлек-бөлек грамматикалық категорияның я парадигманың көрсеткіші деуге негіз бола алмайды.

Осы жүйедегі 2-жақтың жекеше, сыпайы түрі мен 2-жақтың көпше анайы және сыпайы түрінің тұлғаларына назар аударайық. Олардың қосымшалары: 2-жақ жекеше сыпайы түрінде **-ңыз, -ңіз, -ыңыз, -іңіз**, көпше анайы түрінде **-ндар, -ндер, -ыңдар, індер**, сыпайы: **-ңыздар, -ңіздер, -ыңыздар, -іңіздер**. Бұл қосымшаларды **-ың (-ің, -н), -ыз(-із) -ың(із); -ың (-ің, -н), -дар (-дер), -ың (-ің, -н) ыз(із)+дар(дер)** деген бөліктерге бөлуге болады: **-дар, -дер** көптік ұғымның көрсеткіші, **-ыз(із) – сыпайылық мәнді** білдіруші, ал **-ың, -ің, -ң – екінші жақтың көрсеткіші**. Бұл **-ың, -ің, -ң** тұлғасының жергілікті ерекшелік ретінде *барың, келің* түрінде қолданылуы кездеседі.

Демек, бұйрықтық және 2-жақтық (категориялық) грамматикалық мағынаны білдіретін арнайы грамматикалық форма, яғни, етістіктің түбір тұлғасынан өзге екенін көрсететін грамматикалық көрсеткіші осы болған. Ол жеке тұрғанда (2-жақ анайы, жекеше түрінде) түсіп қалып қолданылған да, бұл форма сырттай ғана етістіктің түбір тұлғасымен ұқсас болып кеткен, ал басқа қосымшалармен қабаттасып келгенде, оның құрамында сақталып қалған. Бұл процесс кейінгі кездің жемісі емес, ертеректе болған, сөйтіп, бұйрық райдың 2-жақ жекеше, анайы түрінің мағынасы сақталып, грамматикалық формасы түсіп қалып, нөлдік тұлғада жұмсалуы, яғни етістіктің түбір тұлғасымен сырттай сәйкес келуі тұрақты нормаға айналған.

Сөйтіп, біріншіден, етістіктің түбір тұлғасы мен бұйрық райдың 2-жақ тұлғасы бір емес, олар сыртқы түрі жағынан ғана сәйкес келеді, сондықтан оларды ажырата білу керек, екіншіден, етістік түбірлері тікелей жіктелмейді, түбір тұлғасында белгілі бір мағына (қимыл) білдіргенмен, түбір күйінде тікелей сөйлем ішінде қолданылмайды, тек етістіктің белгілі грамматикалық тұлғаларын (есімше, көсемше, шақ, рай т.б.) жамылып және сол тұлғалар негізінде ғана жіктеліп барып жұмсалады. Тек қана қазіргі тілімізде **отыр, тұр, жатыр (жат), жүр** деген қалып етістіктері тікелей жіктеліп, қолданылады. Қалып етістіктері тек тікелей жіктеле алу жағынан ғана емес, басқа да сипаттары жағынан ерекшеленеді: 3-жақ жіктік тұлғасы мен бұйрық райдың 2-жақ тұлғасы сәйкес келеді: **ол отыр – сен отыр, ол тұр – сен тұр, ол жүр – сен жүр**, тек **жатыр** етістігі ғана 3-жақта **ол жатыр** болып, бұйрық райдың 2-жағында **сен жат** болып беріледі.

Сондай-ақ қалып етістіктері есімдерше, етістік тұлғаларының ішінде есімдерше жіктеледі.

Мен отыр-мын, тұр-мын, жатыр-мын, жүр-мін, инженер-мін, көрер-мін;

Сен отыр-сың, тұр-сың, жатыр-сың, жүр-сің, инженер-сің, көрер-сің;

Сіз отыр-сыз, тұр-сыз, жатыр-сыз, жүр-сіз, инженер-сіз, көрер-міз;

Ол отыр - **ө**, тұр - **ө**, жүр - **ө**, инженер - **ө**, жатыр - **ө**, көрер - **ө**,

Біз отыр-мыз, тұр-мыз, жүр-міз, жатыр-мыз, инженер-міз, көрер-міз;

Сендер отыр-сындар, тұр-сындар, жатыр-сындар, жүр-сіндер, инженер-сіндер, көрер-сіндер;

Сіздер отыр-сыздар, тұр-сыздар, жатыр-сыздар, жүр-сіздер, инженер-сіздер, көрер-сіздер;

Олар отыр - **ө**, жатыр - **ө**, тұр - **ө**, жүр - **ө**, инженер - **ө**, көрер - **ө**.

Қалып етістіктерінің бұндай ерекшеліктері олардың түбір тұлға емес екендігінен болып отыр. Қазіргі кезде түбір деп айтылып жүргенмен, етістіктің белгілі формалары негізінде қалыптасқан да, онда сол формалардың грамматикалық қасиеті қалып қойған. **Жатыр** етістігінің **жат** түрінде қолданылуы оның түбір емес екендігін көрсетеді. Сондай-ақ **отыр** етістігі **ол тұр – ол тұрар** тұлғасынан қалыптасқандығы белгілі. Ал **тұр** мен **жүр** де, етістіктің **тұрұр** және **жүрұр** тұлғаларынан қалыптасқан, кейін соңғы **-ұр, -үр** қосымшасы түсіп қалғанмен, оның грамматикалық қасиеті, процессуальдық мәні сақталып қалудың нәтижесінде қалып етістіктері осындай ерекшеліктерге, яғни әрі түбір тұлға ретінде 2-жақ бұйрық рай тұлғасымен омоним форма құрап, әрі процессуальдық мәні сақталып, осы шақтың (нақ осы шақтың) негізгі грамматикалық көрсеткіші болып саналып, 3-жақ жіктік жалғау тұлғасында, нөлдік формада жұмсалуға ие болған.

Қалып етістіктерінің осындай әртүрлі мәндері бар бір ғана тұлғасының көрінісі емес. Мысалы, **тұр** – түбір десек, **сен тұр** – бұйрық райдың 2-жағы (жекеше, анайы түрі), **ол тұр** – 3-жақта жіктеліп қолданылған, бұлардың мағыналары қандай әртүрлі болса, формалары да сондай әртүрлі, түбірден басқасы – әр грамматикалық категорияның нөлдік формалары.